

AQUINCUMI VONATKOZÁSÚ KIADATLAN FELIRATOS KÖEMLÉKEK SZENTENDRÉRŐL.

A Szentendre területén fekvő római táborhely, *Ulcisia castra*¹ már eddig is szépszámu feliratos emlékekkel gyarapította Pannoniára vonatkozó ismereteinket.² A feliratok által szerzett adatok elsősorban a helyi táborra és a mellette elterült telepre (*vicus*) derítenek fényt. Tekintve azonban, hogy *Ulcisia castra*, amint a mérföldkövek bizonyítják,³ az aquincumi tábortól csak nyolc római mérföldre feküdt, könnyen érthető erős kapcsolata a provincia székhelyével is. A katonai vonatkozások mellett erősen kidomborodik *Ulcisia castra*nak közigazgatási függése már *vicus* voltánál fogva és sok új adat vonatkozik a vallási, műveltségi, kereskedelmi szoros egymásra utaltságra.

A szentendrei római feliratok nagyobb része a tábor közvetlen közelében, attól délre elterülő későkori temetőből került elő. A temető nagykiterjedésű volt, központi része a Római sánc- és a Római temető-utcák határolta területre esik. Rendszeres ásatásokat több alkalommal is végeztünk. Így 1928. év végén és 1929. év elején a temető egy összefüggő egészét tártuk fel egy ókeresztény kis sírkamara környé-

¹ Rövid történetére v. ö. : *Kuzsinszky*, *Ulcisia castra* címszó a *Pecz-féle Ókori Lexikon* II, 1119. old. ; *CIL* III p. 458 ; *Graf*, A Pannonia ókori földrajzára vonatkozó kutatások áttekintő összefoglalása (*Diss. Pann. Ser. I. fasc. 5*). 1936. 100—101. oldal.

² Az újabban kiadott feliratos köemlékek megtalálhatók : *Kuzsinszky*, *Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve* I (1920—1922), 22—23. old. ; *u. az*, *Arch. Ért.* XLIII (1929), 45. köv. old. ; *Nagy*, *Arch. Ért.* XLIV (1930), 242—243. old. ; *u. az*, *Asztrális szimbolumok a pannoniai bennszülött lakosság síremlékein*. Pannonia Könyvtár 6 (1935).

³ *CIL* III 3738—3741. — Az *Itinerarium Antonini* az Aquincum-Crumerum szakaszon a két hely távolságát VIII római mérfölddel jelzi.

kén¹ (Reicher István budai gyáros birtoka, helyrajzi szám 1448). Mikor a római tábor területén 1934—35-ben kutatásokat végeztem, a korábbi felásott temetőrészlet mellett is több sírt bontottunk ki. Ezen síroknak jellegzetes sajátossága, hogy legnagyobb részük korábbi, felhagyott temetők sírköveiből lett összeállítva: ú. n. kőláda-sírok. Koruk a Kr. u. IV. század s részben átmennek az V. század elejére is. Mikor ez a késő-római temető használatban volt, *Ulcisia castra* nevét *castra Constantianára* változtatták.²

Az alább tárgyalandó sírköveket az 1928—1929. évi ásatások hozták napfényre. Jelenleg a szentendrei városháza előcsarnokában, az újonnan alapított lapidariumban találhatók.

*

I. *Az aquincumi tűzoltóság különítménye Ulcisia castrában.* A szentendrei késő-római temető 17. sírjában másodlagos felhasználásban hat sírkövet találtunk. Ezek közül való a következő két sírkő.

1. Felső és alsó részén csonka sírkő. Magassága 97, szélessége 104 cm, vastagsága 12-től 24 cm-ig változik. A feliratos mezőt hármastag veszi körül, ezen kívül pedig borostyáninda díszítést kapunk, mely részben már hiányos (52. kép).

Felirata:

I · RVFVS · DO · M ·
VET · LEG · II · AD · N · LX
COLL · FABR · ECNTO
P O S

Olvasása: *I(ulius) Rufus do(mo) D[al]m[ata] vet(eranus) leg(ionis) II ad(iutricis) an(norum) LX. coll(egium) fabr(um) et cento(nariorum) pos(uit).*

52. kép. Jul. Rufus veteranus sírköve.
(Szentendre, városháza.)

¹ *Ulcisia castra* lakosainak részbeni kereszténysége mellett bizonyít egy ládaveret is. V. ö. Nagy, *Keresztény-római ládaveretek Szentendréről.* (Pannonia-könyvtár 19), 1936.; u. az, *I ricordi cristiano-romani trovati recentemente in Ungheria.* Atti del III Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana, Roma 1934), pp. 306, fig. 15.

² Egy palimpsest-szerű felirat is bizonyítja. Budapest Régiségei VII (1900) 60. old. 65 szám; CIL III 15172; Kuzsinszky, *Aquincum-Ausgrabungen und*

2. Egy sírkő két összetartozó darabból álló maradványa. Magassága 174, szélessége 112 cm. Hiányzik a sírkő felső része s a feliratos mező alja (53. kép). A feliratos mezőt léctag keretezi s egykor minden oldalán borostyánindával volt díszítve. A feliratos mező feletti részt díszes féloszlopok által keretezett fülke foglalja el, melynek közepén egy nagy koszorú foglal helyet. A mező jobboldali része hiányzik. A koszorú alsó részét szalag köti át, a felső részén lévő clipeus hiányzik. A koszorú közepét egy szőlőtő foglalja el fürtökkel és levelekkel. A féloszlop és a koszorú közti felső sarkot egy nagy levél tölti ki.

Ez a díszítés Pannoniában eddig csak Aquincumban fordult elő. Kettőt már régebben ismertettek,¹ egy kiadatlan példány van még az Aquincumi Múzeumban.² Ezek mind hiányosak, feliratuk nincsen s a tympanon is hiányzik. Egy hasonló díszítésű sírkövet az aquincumi polgárváros Aranyhegyi-patak menti temetőjében ástam ki s korát, Hadrianus uralmát, megadta a hozzátartozó égetett sír tartalma és az érem.³

Újabban Óbudán a Vihar-utca 22. számú ház előtt tártam fel egy sírt, melynek oldalait há-

53. kép. Cl. Trophimus sírköve.
(Szentendre, városháza.)

Funde. 1934, S. 216, Nr. 153. — A Notitia dignitatum szerint *castellum Constantiae* (Occ. XXXIII 13—34).

¹ Kuzsinszky, Budapest Régiségei V (1897), 146—147. old. és Hampel, Arch. Ért. XXVII (1907), 318. old. 35. kép.

² Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde, 1934, S. 206, Nr. 343.

³ Röviden említettem az Arch. Ért. XLII (1928), 108. oldalán. Képét hozza Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen... S. 202, Nr. 405, Fig. 145. — Ezzel a díszítéssel behatóan foglalkozik Erdélyi Gizella s keletkezésüket körülbelül a II. század közepére helyezi. A pannoniai síremlékek ornamentikája (Diss.), 1929, 15—16 old.

rom sírkő töredéke alkotta.¹ Ezek közül kettőnek felirata is volt s megállapíthattuk, hogy társulatok állították. Az egyikhez a *cives Agrippinenses Transalpini*, a másikhoz a *collegium fabrum* járult hozzá bizonyos összeggel (*ad hoc sepulcrum contulit denarios . . .*).²

A feliratos sírköveknél csak a féloszlopok által határolt fülkében a koszorúk maradtak meg a szőlőtőke kitöltéssel, a felső háromszögű lezárás hiányzott. Az ugyancsak ekkor talált harmadik sírkő maradványa azonban éppen a tympanont mutatja. A lezárás közepén Meduza-fő, a két sarokban delfinek foglalnak helyet, a szegélyező külső sáv egymás felé forduló S-ekből áll, melyeket függőleges pálcikák választanak el. A tympanon csúcsát egész palmetta, a sarkokat félpalmettás akroterionok foglalják el. Ezzel egyező teljesen az Aranyhegyi-patak menti temető sírkövének lezárása.

Az S-ekből alkotott díszítés, mely egy sajátos építészeti motívum,³ Pannoniában csak Aquincumban fordul elő és csak azokon a sírköveken, melyeken a középmező szalagos koszorújában szőlőtőke foglal helyet. Ezek a sírkövek egyazon műhelyből kerültek ki, ahonnan a különböző collegiumok és a *cives Agrippinenses* is fedezték szükségleteiket. Drexel mutatott rá ezen építészeti motívum eredetére és arra az útra, melyen a katonaság közvetítésével a Kr. u. I. század elején Északitáliából a Rajna vidékére érkezett és ott gyökeret vert. Kölnből sem hiányzik.⁴ Ezek a sírkövek mind a polgári lakosság emlékei, beleértve a collegiumokba tömörült veteranusokat is. A katonák síremlékeiről ezek a díszítések teljesen hiányoznak. Az előzmények, az egyszerű sírkődíszítés, — a tympanon csúcsánál a palmetta, a középmezőben a koszorú — a katonák sírkövein már korábban szerepelnek Aquincumban.⁵ A növényi elemek túlzott kedvelése, mely minden rendelkezésre álló helyet kitölteni igyekszik, akkor kezd csak jelentkezni, midőn a nyugati invázió megkezdődik. Mivel ezek a sírkövek csak egy szűk területre, Aquincumra szorítkoznak, így a Rajna vidékén elterjedt építészeti motívum behozatalában a kereskedést űző kölni polgároknak is szerepet kell jut-

¹ Nagy, Ein neues Denkmal der Agrippinenses Transalpini aus Aquincum. Germania 16 (1932), S. 288—292, Taf. 16. — Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen . . . S. 191. Nr. 466, S. 217—218, Nr. 465, 464.

² A hozzájárulások összegéről tanulságos összeállítást közöl Saria, Eine Emomenser Landmannschaft in Savaria. Pannonia, 1935. S. 171—179.

³ Drexel, Germania 9 (1925), 34 ff.

⁴ V. ö. Fremersdorf, Germania 9 (1925), S. 21. Abb. 1.

⁵ Schober, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien, Abb. 48.

tatnunk, akik itt tömegesen letelepedtek. Soraik közt bizonyára voltak sokan, akik a nyugati művészet elemeit, a formákat, ha másképp nem, úgy mintakönyvek útján magukkal hozták.

A sírkő felirata :	Olvasása :
CL ^v TR OPHI MO	Cl(audio) Trophimo
AN N ^v LXXX	ann(orum) LXXX
H ^v S ^v E	h(ic) s(itus) e(st)
COLL FABR	coll(egium) fabr(um)
ET ^v CENT ^v POS	et cent(onariorum) pos(uit).

A *Trophimus* cognomen tartományunkban nagyon ritka. Egy Claudius Trophimus előjön Odessában (C I L III 7588). Pannoniában csak az Aquincumhoz tartozó *vicus Vindonianus*ban (Békásmegyer) fordul elő.¹ A ritkábban előforduló nevek közt találjuk Daciában² és Moesiában.³ A szomszédos Noricumból csak Teurniában találjuk.⁴ Leggyakrabban Dalmatiában fordul elő. Az előző feliratunkban, melyet ugyancsak a collegium fabrum et centonariorum állíttatott a legio II adiutrix egyik veteránusának, kiteve is találjuk a származási helyet *do(mo) Da[l]m[at](a)*.⁵ Nagy a valószínűsége, hogy a mi Cl. Trophimusunkban is egy dalmatiai származású embert kell látnunk.

Sírköveink szorosan összetartoznak. Az elsőn az elhunyt neve nominativusban áll, de hiányzik az állítmány, a *h(ic) s(itus) e(st)*. A másik sírkövön az elhunyt neve dativusban van, de azért az állítmány ki van téve *h(ic) s(itus) e(st)*. Mind a kettőnél hiányzik a *D(is) M(ani-bus)* kezdő formula. Ezek a sajátosságok a korábbi pannoniai sírkövekre jellemzők s az I. és II. század fordulójára és II. század első évtizedeire utalnak.

Sírköveink díszítéseinek tárgyalásánál már meggyőződhattunk, hogy csak az aquincumi kőfaragóműhelyből származhattak, még pedig abból, mely huzamosabb időn át ellátta a collegiumok szükségleteit.

¹ CIL III 10570a.

³ CIL III 14534¹. 7588.

² CIL III 7647. 1061. 7940.

⁴ CIL III 4746.

⁵ Egy soproni sírkövön a származási hely megnevezése *nat. Dalmata*. CIL III 14355¹⁵.

Ezt a két sírkövet is egy collegium állíttatta, a *collegium fabrum et centonariorum*. Ulcisia castra a városi fejlődés magasabb fokozataiba sohasem jutott, megmaradt vicusnak. Közigazgatásilag Aquincum alá tartozott. A collegiumokról tudjuk, hogy alakulásuk elválaszthatatlan a városi szervezettől.¹ Így Ulcisia castrában collegiumok nem is alakulhattak s a feliratokban szereplő collegium nem más, mint a már ismert hasonnevű aquincumi collegium.

Az aquincumi *collegium fabrum et centonariorum* Aquincumban faragott sírkövei már a római korban kerültek Ulcisia castrába. Később római sírládák oldalaiul használták azokat s egy korai, felhagyott helyi temetőből valók. Az elhunytak, köztük az egyik a legio II adiutrix veteranusa, Ulcisia castrában telepedtek le, vagy hivatalos elfoglaltságuk ide kötötte őket. Mindenesetre még Aquincumban való tartózkodásuk idején léptek be tagul a collegiumba. Ezt a tagságukat Ulcisia castrába való távozásukkor is megtartották, mert csak így érthető, hogy sírköveiket a collegium állította. A lanuviumi *collegium Dianae et Antinoi* Kr. u. 136-ban kelt szabályzata ad útbaigazítást a collegiumok belső szervezetről, a tagok jogairól, kötelezettségeikről. A távol meghalt tagok eltemetéséről és sírkőállításáról a collegium gondoskodott.² Ilyen esetet ismerünk már Pannoniából: az aquincumi *collegium cultorum* Aquincumban faragott sírkövet állít egy Intercisában elhunyt tagja sírjára.³ Ilyen esettel állunk szemben sírköveinknél is.

Ha a *collegium fabrum et centonariorum*ot és a vele szorosan kapcsolatba hozható azonos rendeltetésű collegiumokat közelebbről vizsgáljuk, akkor az ulcisiai sírkövek történeti hátterét is megkapjuk. Ilyen rokonrendeltetésű aquincumi collegiumok a következők: *c. fabrum*, *c. centonariorum*, *c. dendrophorum*, *c. veteranorum*.

A *collegium fabrum et centonariorum* fentmaradt emlékei mind sírfeliratok.⁴ Kettőt hoz már a Corpus (III 3554, 3569 = 10519), a két szentendrei követ pedig most ismertetjük. Ez a négy sírkő szorosan összetartozik s a collegium legkorábbi emlékei. Van még több kiadatlan sírköve is. Négyet már régebben szerzett az Aquincumi Múzeum, az

¹ V. ö. Kornemann, Collegium címszó a PW-RE. VII HB. 412.

² CIL XIV 2112, II 25–33.

³ Nagy, Hogyan került M. Herennius Pudens sírköve Intercisába? Arch. Ért. XL (1923–1926), 114. köv. old.

⁴ V. ö. korábbi fejtegetéseimet. Az aquincumi orgona feliratos bronzablája. Egyetemes Philológiai Közlöny 46 (1932), 92, köv. old.

ötödiket legutóbb Schmidt Miksa ajándékából ismerjük.¹ Ezek a sírkövek is még a Kr. u. II. századból valók, főleg annak első feléből. Ez a collegium egységes, önálló collegium volt. Waltzing ugyan kettőnek veszi s rövidített nevét a Corpusban is szereplő két kőnél *collegia fabrum et centonariorum*ra oldja fel,² mint az ilyesmire van is példa Brixianban³ vagy Ariminumban.⁴ A mi collegiumunk lényegére rávilágít az egyik kiadatlan sírkő felirata, melyen *coll. fabr. et centon. posuit* kitétel szerepel s így nem két, egyesült, hanem csak egy collegiumról van szó, mely nevét különböző foglalkozást űző tagjai után kapta (Aquincumi Múzeum, 340. lelt. szám). A *faber* név nemcsak ácsot jelent, hanem sok, más foglalkozást űzőket, első sorban azokat, akik kemény anyaggal dolgoznak. E név oly gyűjtőfogalom mint a görög τέκτων.⁵ A *centonarius* alatt első sorban durva posztókészítőt értünk. A *cento* volt az a durva rongydarab, melyet ha ecetbe áztattak, rosszul égő anyag volt s a tűzoltásnál nagy szerephez jutott.⁶ Ezért illették a tűzoltókat is e névvel. Egyesületük tűzoltótestület, mit világosan elárul egy veronai felirat⁷ s így magyarázható az a carnuntumi felirat is, melyen *col(l). veteranoru(m) centonarioru(m)*ról szerzünk tudomást.⁸ Az aquincumi feliratok nem emlékeznek meg a *collegium fabrum et centonariorum* tagjainak foglalkozásáról. Csak annyit tudunk, hogy a legio II adiutrix veteranusai is szerepelnek a tagok között. Ez a collegium részben *collegium tenuiorum* volt, a befizetett tagsági díjakból tagjainak eltemetéséről és sírköveiknek felállításáról gondoskodott. Ez a collegium töltötte be a városi tűzoltóság szerepét. Az aquincumi collegiumok között ez a legkorábbi s a feliratos emlékeink nyomán az I. és II. század fordulóján, Traianus uralkodása alatt már működött.⁹ Székhelye a

¹ A kiadatlan sírkövekről rövid említést találunk. *Kuzsinszky*, Aquincum-Ausgrabungen . . . S. 166—168. Nr. 312, 296, 342, 340, S. 219. Nr. 502.

² *Waltzing*, Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains III. Nr. 321, 322.

³ V. ö. CIL V 4368. 4386. 4396. 4397. 4406. 4416. 4422. 4454. 4459. 4477.

⁴ CIL XI 418.

⁵ Az ácsok aquincumi működésére v. ö. *Nagy*, Ácsszerszámokból álló tömeglelet az Aquincumi Múzeumban. Budapest Régiségei XII (1937), 155. köv. old.

⁶ *Kubitschek*, cento címszó PW—RE. VI. HB. S. 1933.

⁷ *Kubitschek*, Arch.-epigr. Mitt. XVII (1894), S. 164.

⁸ CIL III 3438.

⁹ Traianusnak Pliniushoz intézett levele bizonyítja, hogy ilyen tűzoltó collegium fabrumok az ő korában már nagy számban fennállottak. V. ö. Plin. ep. X. 34. «secundum exempla plurimum . . .».

táborváros (*canabae legionis II adiutricis*). Egyes sírkövek ugyanis még Hadrianus uralma előtt készültek, mikor a polgárváros a municipium rangját sem nyerte el, tehát ott ezelőtt collegiumok nem is alakulhattak. Ez a collegium oszlott fel később két különálló collegiumra, a collegium fabrumra és a collegium centonariorumra. Ugyanis semmi emlékünknincs arról, hogy mikor ez a két újabb collegium működött, a régi tovább is létezett volna.

Ez a felosztás szokatlan, mert épp az ellenkezője szokott előfordulni, mint erről a feliratos emlékek is beszámolnak. Nagy Constantinusnak 315-ben kiadott rendelete (*Cod. Theod.* XIV. 8, 1) is hasonló értelmű. Elrendeli, hogy minden városban, ahol *collegium centonariorum et fabrum* van, a *dendrophori* ezekbe olvadjanak be. Ebből jogosan az következik, hogy már korábban lehetett kiadva egy törvény, mely a *fabri* és *centonarii* collegiumait is egyesítette.

A *collegium fabrum*nak öt feliratos emlékét ismerjük Aquincumból. Egy oltárköfelirat megismertet az egyik praefectusukkal, aki egyúttal *d(ecurio) m(unicipii) A(quinci) II vir i(ure) d(icundo)* volt.¹ Korát közelebbről is meghatározhatjuk, mert a város a municipium rangot Hadrianus császártól nyerte el, amit az *Aelium* mellékneve bizonyít. A colonia rangot Septimius Severus császártól kapta, mert egy felirat 193-ban még municipiumnak nevezi (CIL III 10398), de 198-ban már mint coloniával találkozunk vele egy oltárkö feliratán (CIL III 14344). Oltárkövünket tehát még Kr. u. 193 előtt állították. Kr. u. 201-ből egy magisterének feliratát ismerjük (CIL III 3580), két más oltárkönek az állítója egyazon személy, aki a III. század elején a collegium praefectura (CIL III 3438. 10475). Közelebbről meghatározza azonban a *collegium fabrum et centonariorum* felbomlását egy újabb sírkő,² melynek díszítése a szentendrei egyik sírkövünkével, a Cl. Trophimussal egyezik meg. Ez a sírkő betűtípusait tekintve, részben eltér a korábbi collegiumi sírkövektől s a jelenlévő *D(is) M(anibus)* formula is későbbre datálja. A gyárilag készített sírkő évtizedekig állhattott raktáron, vagy a megrendelő collegiumnál, mely azt tömegesen vásárolta. A sírkő felállítását így csak a Kr. u.-i II. század 50—60-as

¹ Kuzsinszky, Bud. Rég. XII (1937), 122—124. old., 46. kép.

² Nagy, Germania 16 (1932), S. 288. ff. Taf. 16, 3. Felirata: *D(is) M(anibus) | L(ucius) Val(erius) Seutes d(omo) Bessus | an(norum) LXXX. M(arcus) Ulp(ius) Phi | lumenus heres | ex tes(tamento) f(aciendum) curavit. | ad hoc sepul(crum) col(legium) | fab(rum) cont(ulit) [denarios) . . .]*

évei közé tehetjük. Így a collegium fabrum keletkezése ezt az időpontot megelőzi.

A *collegium centonariorum* feliratos emlékei közül kettőt pontosan lehet datálni. A Székesfehérváron talált oltárkövet a collegium egyik magistere állíttatta *Sedatus Augustus* tiszteletére Kr. u. 210-ben (CIL III 10335). A polgárváros tűzoltólaktanyájában talált orgona ajándékozási tábláján a *Modesto et Probo cos.*-nak megfelel a Kr. u.-i 228-ik év.¹ Egy újonnan publikált oltárkövön a collegium curiáinak zászlóvivőiről történik említés (*vexillarii*) s kora a III. század eleje.² Két sírkövet a II. század végére és III. elejére tehetünk.³ A kövek lelőhelyei, elsősorban azonban az orgona lelőhelye, a collegium scholája után ez a collegium a polgári városnak volt a tűzoltósága. Ugyanakkor a collegium fabrum pedig a táborváros területén őrködött a tűzbiztonság felett s erre a szerepére utal az egyik aquincumi oltárkő⁴ következő sora: «*duxit collegium s(upra) s(criptum) in ambulativis V. Kal. Aug.*», mely tűzoltógyakorlatozásra magyarázandó.⁵

A *collegium dendrophorum* létezését egy csonka sírkő tétélezi fel.⁶ A *collegium veteranorum* rövidített jelzése egy publikálatlan sírkövön olvasható.⁷ Közelebbi, bővebb adatokat ezekről a collegiumokról nem tudunk. A tűzoltásnál való szerepüket idegen példák bizonyítják.

A *collegium fabrum et centonariorum* valamint a belőle alakult újabb két collegiumnak működési idejét meghatározhattuk. A collegium fabrum et centonariorum az I. század végétől vagy a II. század elejétől, vagyis már Traianus uralmától működött Aquincum területén a II. század közepéig. Ez alatt a félszázad alatt a tagjairól való gondoskodáson

¹ Nagy, Egyet. Phil. Közl. 46 (1932), 92. köv. old.; Nagy, Az aquincumi orgona. (Aquincumi Múzeum kiadványa II), 1934. 11—12. old., 3. kép.

² Kuzsinszky, Bud. Rég. XII (1937), 101—102. old., 32. kép.

³ a) CIL III 3583; b) Paulovics, Arch. Ért. XLII (1928), 214. old., 99. kép.

⁴ CIL III 3438.

⁵ V. ö. Hirschfeld, S. Ber. Akad. Wien, CVII (1884), S. 252; Liebenam, Zur Geschichte und Organisation des römischen Vereinswesen. 1889. S. 210; Waltzing, id. m. II. p. 354; Domaszewski, RE I. S. 1816; Kornemann, Collegium címszó RE. S. 476. — Rosszul értelmezi H. C. Maué, Die Vereine der fabri, centonarii und dendrophori im röm. Reiche. 1886. S. 53. és Praefectus Fabrum 1887. S. 76.

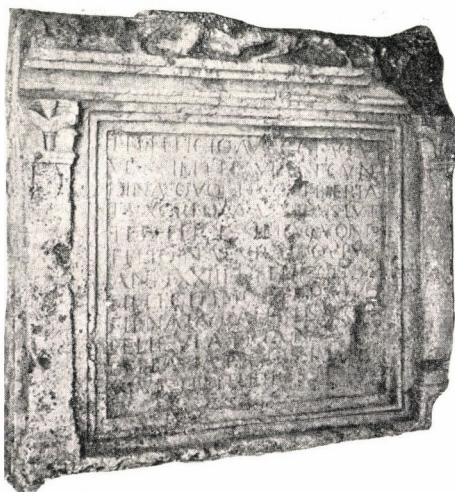
⁶ Aquincumi Múzeum 401. szám. Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen... S. 71., Nr. 401. Ezen a sírkövön a coll(egium) után a találás idején egy D betűt láttam még.

⁷ Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen... S. 194, Nr. 341.

kívül (lakoma, eltemetés, közös kultusz stb.) az államtól ráhárított közszolgáltatás fejében egyedül gondoskodott Aquincum táborvárosának és polgárvárosának tűzbiztonságáról. A városrészekben egyes különítményei székeltek.¹ Ezenkívül az aquincumi közigazgatási körzet alá tartozó helységekben is állított fel kisebb tűzőrségeket, így többek közt *Ulcisia castrában*, mint ezt új sírfelirataink is bizonyítják. Ennek a különítménynek elnevezése egy clastidiumi felirat² nyomán *coll(egium) fabr(um) et cent(onariorum) Aq(uincensium) consistent(ium) Ulcisia castris* lehetett. A II. század közepétől ulcisiai tűzoltóságra vonatkozó adatokat, feliratokat még nem ismerünk.

*

II. *Titus Flavius Felicio augustalis és családja*. A 19. számú sírban másodszori felhasználásban került elő egy környéki mészkőből faragott

54. kép. T. Fl. Felicio és családjának sírköve, előoldal.

(Szentendre, városháza.)

sírkő alsó része. A megmaradt rész magassága 125, szélessége 128 s vastagsága 34 cm. Ha a sírkő hátoldalán ábrázolt emberi alak maradványát vizsgáljuk, akkor könnyű megállapítanunk, hogy emlékünkből ép állapotában a 3 m körüli magasságot közelítette meg.

Az előoldal (54. kép) felső része a háromszögű lezárással (tympanon), sarokdíszekkel (akroterion) és a nagy képmező az elhunytak ábrázolásával hiányzik. A nagy képmező és a felirat közti keskeny sávot egy csonka mitológus jelenet tölti ki: Actaeon bűnhődése. A jelenet egykor hornyolt kerettel volt körülvéve. Ez

alatt a felirat kettős léckeretes mezőben foglal helyet, melyet kétoldalt levéldíszes főben végződő félpillérek szegélyeznek. A sírkő

¹ Hasonló esetre v. ö. Kornemann, fabri címszó a PW—RE. XII. HB. S. 1918.

² CIL V 7357. Itt a placentiai tűzoltóságnak a clastidiumi vicusban állomásozó különítményéről történik említés: *collegium centona(riorum) Placent(inorum) consistent(ium) Clastidi*. V. ö. Kornemann, Collegium címszó 411—412.

hátoldalán fent egy jobbra előrelépő alak alsó lábszármaradványai, az alak baloldalán pedig egy kutya mellső lábai és testének fejnélküli kis része maradtak reánk. Mint előbb is jeleztük, innen könnyű megállapítani, hogy mily nagy rész hiányzik sírkövünkéből és sajnos, igen fontos részek, melyek a pontos megállapítást megnehezítik.

A hátoldal alsó részén nagyméretű szerzőszámbrázolásokat láthatunk, mint a kőfaragó mesterjeleit (55. kép).

A sírkő vastagsága (34 cm) a kőfaragót arra készítette, hogy a két keskeny oldalon is alkalmazzon térkitöltésre szolgáló díszeket, szőlőindán húsos leveleket és fürtöket (56. kép).¹

Az előoldal feliratos mezője teljes s ha nem rongálódott volna meg, akkor a felirat

¹ A sírkövek keskeny oldalainak díszítése ritkán fordul elő. Egy mursai sírkövet idézhetek, melyet a legio II adiutrix egyik veteranusa állíttatott magának és feleségének. CIL III 3283; Vjesnik 1908/09. Nr. 362; Schober, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. S. 118, Nr. 260, Abb. 132.

55. kép. T. Fl. Felicio sírkövének hátoldala.

(Szentendre, városháza.)

56. kép. T. Fl. Felicio sírkövének keskeny oldala.

(Szentendre, városháza.)

olvasása különös nehézséget nem is okozott volna. A *D(is) M(anibus)* bevezető formula a félpillérek felső részein olvasható. Szövege feloldva a következőképpen hangzik :

D(is) M(anibus) | T(itus) Fl(avius) Felicio aug(ustalis) col(oniae) Aq(uinci) vi | vos sibi et Flaviae Secun| dinae, quond(am) conlibertae | et uxori, quae vixit an(nos) LV et | T(ito) Fl(avio) Felicissimo quond(am) | filio naturali, qui vix(it) | ann(os) XXIII et T(ito) Fl(avio) Ingenuo | fil(io) legitimo et T(ito) Fl(avio) Felici | fil(io) naturali et Flaviae | Feliculae filiae naturali | et Flaviae Felicissimae nepti | vivis. T(itus) Fl(avius) Felicio s(upra)s(criptis) et sibi f(aciendum) c(uravit).

A sírkő állítója T. Fl. Felicio, aki a colonia rangra emelt Aquincum augustalisa (*aug(ustalis) col(oniae) Aq(uinci)*). Ebből következtetést vonhatunk a sírkő korára ; megkapjuk a terminus postquem-et. Aquincum a feliratok tanúsága szerint Kr. u. 193 és 198 közt nyerte el e tisztséget Septimius Severus császártól. A colonia augustalisaival gyakran találkozunk (CIL III 3402, 3456, 3579, 3581, 13367). Számuk elegendő volt, hogy collegiumot alkossanak (CIL III 3579), melynek rendeltetése az előbb tárgyalt foglalkozás után elnevezett collegiumoké-
től merőben különbözött s tisztán kultikus jellegű.

Feliratunknak különös érdekességet az elhunyt családi viszonyainak bonyolult volta biztosít. Pannoniából más sírfeliraton még nem fordult elő a családtagok jogi helyzetének ily feltűnő módon való megkülönböztetése. A sírkövet az augustalis még életében (*vivos sibi*) állíttatta első-sorban volt libertájának és feleségének. A nő felszabadulása alkalmával kapta patronusa után a Flavia nevet s először *concubinatus*-ban éltek. Ez a viszony sírkövünk állításának korában már veszített korábbi megvetett helyzetéből s törvényesen is elismert.¹ A *matrimonium iustum*-ból származott gyermekek voltak a törvényes gyermekek s ehhez megkívánta-
tott a *ius civile* szerint, hogy mind a két félnek római polgárjoga legyen a *ius conubi*-ival. A törvénytelen viszonyból származók a *spurii*. A *concubinatus* állandó viszonyt jelöl, s a belőle származók *liberi naturales* nevet kaptak. Jogviszonyuk változó volt, de azt lehet mondani, egy

¹ A *concubinatus*-ra vonatkozólag v. ö. Leonhard, *Concubinatus* címszó PW—RE. VII HB. S. 885. ff., Weiss, *Spurius* címszó, u. ott ; Steinwenter, *Naturales Liberi* címszó u. ott irodalommal ; Plassard, *Le concubinat Romain sous le haut Empire*, Thèse Toulouse 1921 ; Volterra, *Art. Concubinatus* az Enciclopedia Italiana-ban.

fokozatos megértésen alapuló és ebből fejlődő állapothoz vezetett.¹ Az öröklés tekintetében nagy korlátozások álltak fent s itt mutatkozott meg elsősorban a liberi naturales hátrányos helyzete. De miképpen a concubina társadalmilag egy bevett helyet biztosított magának a paelexszel szemben, úgy a liberi naturales helyzete is² kedvezőbb volt a spuriinál, bár a társadalmi felfogás ez utóbbiakat sem tekintette kivetetteknek.

A T. Fl. Felicio augustalis³ és Flavia Secundina concubinatusából származó gyerekek liberi naturales voltak s ezt a sírkövön *filius* és *filia naturalis*sal jelezték. T. Fl. Felicissimus 23 éves korában halt meg, ketten még éltek: T. Fl. Felix és Flavia Felicula.

Mikor a concubinatusból házasság és Flavia Secundinából, a rab-szolgából felszabadított libertából *uxor* lett, az új törvényes matrimoni-umból, viszonyból származó gyerek, T. Fl. Ingenuus, *filius legitimus*-nak született.

A szülők különböző viszonyából született gyerekeknek így kétféle jogi helyzetük volt. A filius legitimus neve, bár ő volt a legfiatalabb, rögtön az elhunyt anyja és egyik elhunyt természetes testvére után szerepel a sírkövön és megelőzi idősebb testvérét és nővérét, akik filius és filia naturalis-ok.⁴

Minthogy az előoldal keskeny képmezőjének felső része hiányzik, az Actaeon bűnhődését ábrázoló jelenetet csak töredékesen kapjuk. A vadász Actaeon összerogyva védekezik kutyáival szemben, melyek büntetésül szétmarcangolják, mert a fürdőző Diana istennő után leselkedett. Az egyik kutya bal felsőláb-szárába harap, egy másik ugróhelyzetben lehetett s a felső testébe haraphatott. Ez azonban, valamint Actaeon felső része is hiányzik s így nem állapíthatjuk meg hogyan védekezik a vadász és szarvassá való átváltozását miképpen fejezte ki a kőfaragó.

¹ Cod. Iust. V 27: *De naturalibus liberis et matribus eorum et ex quibus causis iusti efficiuntur.*

² Mispoulet, Du nom et de la condition de l'enfant naturel romain. Nouvelle Revue hist. de droit français et étranger IX (1885), p. 14—63; Gide, De la condition de l'enfant naturel et de la concubine dans la législation Romaine.

³ Augustalisok concubinatusairól gyakran megemlékeznek a feliratok, amit származásuk is érthetővé tesz, gazdag felszabadultak voltak. CIL V 2523, IX 2368.

⁴ A gyerekek jogi viszonyára és családi állásukra a törvényeken kívül sok új oldalról világítanak rá a feliratos emlékek is. V. ö. Mispoulet, id. m.; P. Meyer, Der Concubinat nach den Rechtsquellen und den Inschriften. 1895.

Pannoniában gyakran találkozunk Actaeon bűnhődésének az ábrázolásával.

A székesfehérvári püspöki palota kertjében látható töredéken¹ Actaeont féltérdeplő helyzetben kell elképzelnünk (57. kép). Felső testét clamys fedi, fején a növekedő agancsok láthatók. Jobbjával a jobb agancsát markolja meg, míg baljával az egyik támadó kutya ellen védekezik. Jobboldalon két kutya marcangolja.

A komáromi Jókai Múzeumban lévő ószőnyi tábla is (58. kép) csonka, a felső része hiányzik.² Actaeont álló, szinte nyugodt helyzetben látjuk. Meztelen testét csak melle felső részén takarja el átvetett clamysa. Feje és jobbjá hiányzik; de az utóbbi maradványából meg-

57. kép. Relief Actaeon bűnhődésével.

(Székesfehérvár, püspöki kert.)

állapítható, hogy könyökben megtörve felfelé tartotta. Valószínűbb, hogy a székesfehérvári példánnyal ellentétben, nem agancsát fogta, hanem egy lagobolont tartott s azzal akart lesujtani a jobb felső lábszárát marcangoló kutyára. Balkezevel a másik oldalon rátámadó kutya fejét fogja, hogy elháríthassa harapását. Lábán rövid csizmát visel. Durvább provinciális faragás.

A dunamenti Gross-Pechlarnban lévő reliefen Actaeon féltérdeplő helyzetben van ábrázolva.

Az emlék nagyon kopott, de azért kivehető fején a két kis agancs. Jobbjában botot tart ütésre emelve, balját csípőjére helyezi. Két kutya a ballábszárát harapja, egy harmadik pedig a jobb csípőjébe kap.³

A pettaui várostoronyban 1830 óta van befalazva egy durvafaragású reliefmaradvány, melynek csak a felső részén és a jobboldalán van kerete. Actaeon pedummal és a bal alsókarjára tekert átvetőjével

¹ Maionica und Schneider, Bericht über eine Reise im westl. Ungarn. Arch.-epigr. Mitt. I (1877), S. 164. — A töredéket felső részén hornyolt keret szegélyezi. Magassága 70, szélessége 80 cm.

² Csak említve van a Komárom c. folyóiratban.

³ Fr. Ladek, Altertümer aus Niederösterreich. Arch.-epigr. Mitt. XVIII (1895), S. 32—33. Fig. 7.

igyekszik magát védeni kutyái ellen. Jobboldalon sziklákat látunk s köztük egy kecske feje látható.¹

Pannoniában így eddig öt emléken találjuk meg Actaeon ábrázolását. E. Krüger foglalkozott legutóbb behatóan azokkal az ábrázolásokkal, melyek az északi tartományokban maradtak ránk s már ő három pannoniai darabot ismert.² Bőven kitér az Actaeon-mítosz elterjedésére s Fr. Marx³ megállapításait magáévá teszi, hogy Actaeon ősalakjában egy ősrégi boeotiai vadászisten rejtőzik szarvakkal ellátott emberi alakban s Galliában egy azonos isten kultusza a római császárkorig fenntartotta magát (Cernunnos). Közvetlen összefüggést lát ez és a görög mintaképe között Ephesos és Massilián keresztül. Elterjedésére jellemző, hogy a szabad Germaniában is két példány került elő.⁴

Az Alpoktól északra előforduló Actaeon-ábrázolások különböző típusokra vezethetők vissza. Így nagy számban található meg a fürdőző Dianával közös jelenetben s ennek egy érdekes késő-római példánya a Kölnben készült s Leunában talált üveg-pohárka vésett ábrázolásán lelhető fel.⁵ Önállóan, kikapva csak Actaeon bűnhődése, viaskodása

58. kép. Relief Actaeon bűnhődésével.
(Komárom, Jókai-Múzeum.)

¹ Conze, *Römische Bildwerke in Österreich II* (1875), S. 11, Taf. VII, 2; Abramčić, *Poetovio. Führer durch die Denkmäler der römischen Stadt*. 1925. S. 157, Nr. 185.

² E. Krüger, *Der Telephos-Stein aus Arlon im Museum zu Luxemburg. — Actaeon im Norden*. *Trierer Zeitschrift* 4 (1929), S. 105–108, Nr. 19 (Gross-Pechlarn), 20 (Stuhlweissenburg), 21 (Pettau).

³ Fr. Marx, *Actaeon und Prometheus* (Berichte der Ges. d. Wiss. Leipzig, Philolog.-hist. Kl. 58, 1906, S. 101 ff.)

⁴ Krüger, *id. m.* 105.

⁵ Krüger, *id. h.* 4–5. képek. — Ez a pohárka azon gyárban vagy műhelyben készült, honnan az Aquincumi Múzeum gladiátort ábrázoló kis vésett díszű pohara is kikerült. V. ö. Nagy, *Gladiator-ábrázolások az Aquincumi Múzeumban*. Budapest Régiségei XII (1937), 189–193. old., 6–9. képek.

kutyáival több feldolgozásból ismeretes. A szentendrei sírkő összerogyó helyzetben védekező Actaeonja a gyakoribb. Legközelebb áll hozzá a salzburgi Carolino-Augustum Múzeum csonka reliefje,¹ melynek felső ívalakú kerete a pannoniai-noricumi ú. n. kelta-barokk keretező díszítmény részlete s mint ilyen, korhatározó jelenség. Így ez egykorú a szentendrei példánnyal.

Elütő típust mutat a brigetiói relief. Az állóhelyzetben, nyugodt testtartásban ábrázolt Actaeon a bűnhődő Marsyas típusában jelenik meg, mint azt a győri reliefen vagy a szekszárdi szarkofágon láthatjuk.

Actaeon-ábrázolások a legváltozatosabb felhasználásban szerepelnek. Igen gyakoriak a síremlékeken. A székesfehérvári származhatik szarkofágról is, akárcsak a püspöki kertben mellette fekvő Iphigenia menekülését megörökítő jelenet. A brigetiói önálló, teljes táblakép s rendeltetése azonos sok más, a dunamenti lelhelyekről ismeretes mitológiai jeleneteket megörökítő és egykor síremlékeket, síraediculák oldalait díszítő féldomborművekével.

A pannoniai kőfaragóműhelyekbe az Actaeon-típusok eljuthattak mintakönyvek útján is, de az iparművészeti termékek ábrázolásai is termékenyítőleg hathattak. Elsősorban a nyugati terra-sigillata edények díszítéseire kell gondolnunk, mindenekelőtt a lezouxi² és a rheinzaberni³ tálak Diana és Actaeon ábrázolásaira. Az idegenből importált terra-sigillata tálak díszítései nagy hatással voltak a tartományi fazekasokra is. Resatus bennszülött kelta fazekas még pogányteleki működése idején, a Kr. u. I. század végén,⁴ a délgalliai díszes tálak típusait egyszerűen leönti, így a szarvasünnöt tartó Dianát is.⁵ A brigetiói relief Actaeon-típusát viszontlátjuk a Szőnyben legutóbb előkerült és még csak részben feltárt fazekasműhely anyagában egy kis bélyegzőn, mellyel a terra-sigillata edények tálformáit díszítették.⁶

Actaeon bűnhődésének ábrázolása elsősorban Dianával van kapcsolatban. Így szerepel gyakran a síremlékeken is. A salzburgi Carolino-

¹ Klose und Silber, Juvavum, Führer durch die Altertumssammlungen des Museums Carolino-Augustum in Salzburg. 1929, S. 62, Fig. 27.

² Déchelette, Les vases céramique ornés de la Gaule romaine, 74—76. típusok. — Többször fordul elő La Graufesenque-i fazekasoknál. *Hermet*, La Graufesenque II, pl. 22,¹⁹²; 24,²⁷⁰; 89,².

³ Ludowici, V. M. 117.

⁴ Nagy, Egy pannoniai terrasigillata-gyár. *Arch. Ért.* XLII (1928), 110. köv. old.

⁵ V. ö. Déchelette, 64. típus.

⁶ Dr. Paulovics István szíves közlése.

Augusteum Múzeumban egy márványtömb egyik oldalát Diana díszíti, s egy sírkert sarokpillérének díszítése.¹ Kutyaival látjuk egy purbach-i kőlapon, amint jobbra lép és íját baljában előretartja s közben jobbjával a hátán lévő tegezből nyílvezzőt vesz elő.² Ezen a két reliefen Diana lábtartása azonos a szentendrei sírkövünk hátoldalán nagy méretben ábrázolt alak lábtartásával. Diana rövid chitont visel rendesen, s így lábszára meztelen, de ezzel szemben ritkán láthatjuk díszes, magas szíjzatú szandál nélkül. Elsősorban mi is Dianára gondoltunk, a szandál hiánya azonban végleges állásfoglalástól óva int, bár a meztelen alsó lábszáraktól jobbra látható vadászkutya töredéke is e mellett szólana.

Diana aquincumi kultuszáról meggyőznek a feliratok és szoborábrázolásai.³

A sírkő hátoldalának alsó részét szerszámaábrázolások töltik ki. Balról jobb felé kőfaragó körző (*circinus*), a körző ívalakban görbülő szárai közt rövidnyelű kapacs (*ascia*), szintező (*regula*) függőnállal (*perpendicularum*) és hosszú, fanyelű, két oldalán éles szögben végződő kőfaragó-kalapács. Ezek a szerszámok a sírkövet készítő lapicida mesterjelei. A pannoniai sírköveken az elhúnytak mesterségére gyakran utalnak a szerszámok ábrázolásaival s ezek részben az Itáliában és más tartományokban divatozó műhelyjeleneteket helyettesítették.⁴ Ahol azonban a szerszámoknak kapcsolatuk nincs az elhúnyt foglalkozásával, s ha ezek elsősorban a lapicida eszközei, akkor signaturákként kezelendők. Aquincumból és környékéről elég nagy számban maradtak ránk ilyen kőfaragójelek.⁵ Egy négy oldalon díszített síremléken⁶ és a Schmidt-kastélyban őrzött szarkofág⁷ mellett szentendrei sírkövünk kőfaragójelei a leggondosabbak és legszebb kivitelűek.

¹ Klose und Silber, Juvavum . . . S. 54, Nr. 108, Abb. 20. — Felhasználására v. ö. Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen . . . S. 220, Fig. 150 (Garády után).

² Kubitschek, Römerfunde von Eisenstadt, 1926. S. 100, Taf. I., 1.

³ Teljes felsorolás helyett itt csak a legújabb leletekre utalok. Márványtorzó: Kuzsinszky, Budapest Régiségei XII (1937), 83—84. old., 14. kép; oltárkő: Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen, S. 202; Bud. Rég. XII (1937), 82—83. old.

⁴ V. ö. Gumerus, Darstellungen aus dem Handwerk auf römischen Grab- und Votivsteinen in Italien. Jahrbuch des k. d. arch. Inst. (Röm. Abt.), XXVIII (1913), 63—126.

⁵ Nagy, Kézműves szerszámok a pannoniai síremlékeken. Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve I (1923), 49—51. old., 7—12. képek; Horváth Henrik, Budai kőfaragók és kőfaragójelek, 1935. IX—XI. táblák.

⁶ Nagy, id. h. 7—8. képek; Horváth id. h. IX. tábla 2. szám.

⁷ Horváth, id. h. IX. tábla 1. szám.

T. Fl. Felicio augustalis sírköve érdekes feliratán kívül a provinciális sírkövek közt díszes voltánál fogva is figyelemre méltó. Bár a korábbi sírkövek közt találunk gyakorlottabb kézről és nagyobb művészi készségről tanúskodó faragásokat a tartomány nyugati részén, ez a síremlék, melyet közelebbről datálni is tudunk, — a dunamenti kőfaragóiskola legjellegzetesebb, III. század eleji terméke. A markomann háborúk súlyos csapásai és az általános gazdasági összeomlás után a tartomány a Carnuntumban kikiáltott katonacsászár, Septimius Severus uralma

alatt új virágkorát éli. Keleti felében Aquincum ragadja magához a vezetést kulturális és művészi téren. Az új fellendüléssel lépést tartott a kőfaragóműhelyek termelése. Ezt a szentendrei sírkövet is aquincumi kőfaragóműhelyben faragták s állíttatója, akit valószínűleg gazdasági érdekei kötöttek Ulcisia castrához, onnan hozattatta el családi sírkertjének bizonyára az akkori viszonyok közt is feltűnést keltő díszéül.

*

59. kép. Nonius Januarius sírköve.
(Szentendre, városháza.)

III. *A legio II adiutrix feliratos hagyatéka Szentendrén.* Ulcisia castra közelsége magyarázza, hogy Aquincum állandó

csapattestjének, a legio II adiutrixnak számos emlékével találkozunk Szentendrén. A feliratos emlékek fogadalmi oltárkövek, síremlékek és bélyeges téglák. A következőkben a kiadatlan négy sírfeliraton és téglabélyegeken kívül megemlékezünk a kiadott emlékekről is, szövegeket több esetben helyesbítve.

1. A 17. sírban másodlagos felhasználásban talált csonka sírkő (59. kép). Magassága 150, szélessége 109 cm. Hiányzik a sírkő felső lezárása, a képmező felső baloldala és a feliratos mező alsó része. A sírkő megmaradt felső részén oszlopok által képezett fülkében egy család ábrázolását kapjuk. Jobboldalon egy szakállas férfialak mellképe, rövid

felső köpenye jobbvállán korongalakú fibulával van megerősítve. A jobbán helyet foglaló nőnek feje hiányzik. Előttük három kisgyerek, akik kezeikben gyümölcsöt, kendőt tartanak. A férfi háta mögötti megmaradt rész arra enged következtetni, hogy a fülke felső lezárását kagylódíszítés képezte. A kagylós háttérű képmező a pannoniai síremlékeken elég ritka.¹ A tartomány keleti részén, a Duna mentén, a II. század végén és a III. században azonban előfordul, így Esztergomban,² Óbudán³ és Dunapentelén.⁴ A következő keskeny képmező keretnélküli, más sírkövektől eltérőleg elég magas, 44 cm, míg szélessége 85 cm. Közepén háromlábú áldozati asztal (*tripus*), melynek síkban kiterített tetején három kenyeret és sonkát látunk. Az asztal felé jobbról egy rövid tunicába öltözött szolgafiú közeledik, aki jobbkezeiben kis poharat (?), baljában összecsavart kendőt tart. Baloldalon egy szolgálóleány fordul a *tripus* felé s két kezével összecsavart kendőt vagy ebbe beburkolt tárgyat fog. A kendő ábrázolását már ismerjük egy szomori síremlék asszonyainál,⁵ előfordulnak *Verodubena* és *Tertio Noibionis* f. kiadatlan szentendrei sírkövein is.

A feliratos mezőt kettős hornyolt keret veszi körül. A feliratból csak az első három sor teljes, a negyedikből csak betűnyomok maradtak meg. A felirat szövege :

Olvasása :

D M
NONIO IANVARIO

D(is) M(anibus).

Nonio Ianuario

VE·LEC·II·ADI·P·F·E·

vet(eranus) leg(ionis) II adi(utricis) p(iae) f(idelis) et

AE

Ael[.....].

Sírkövünk felirata és ábrázolásai nyomán a II. század végéről vagy a III. elejéről való. A legio II adiutrix veteranusával már a tűzoltók közt is találkoztunk.

¹ V. ö. Schober, Die röm. Grabsteine... S. 194.

² CIL III 3654; *Rómer-Desjardins* Nr. 148.

³ Budapest Régiségei V (1897), 148. old., 70. sz. 152. old., 87. sz. — Több kiadatlan sírkőre v. ö. Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen... S. 200, Nr. 335.

⁴ Arch. Ért. XXVI (1906) 267. old. 49. kép. — Schober, id. m. S. 93, Nr. 198, Abb. 103; Arch. Ért. XXVII (1907), 241. old.; Arch. Ért. XXXII (1912), 233. old.

⁵ Hampel, Arch. Ért. R. F. XIV (1880), 311. old., XXXIX. tábla; u. az, Figurális domborművek pannoniai síremlékeken. Arch. Ért. XXX (1910), 325. old., 19. kép; Láng, Die pannonische Frauentracht. Öst. Jahreshefte XIX—XX. (1919), Beibl. 207. ff. bes. 215, Abb. 96; Schober, id. m. S. 310, Nr. 282.

2. A 19. számú sírban másodlagos felhasználásban talált sírkő több darabra van törve s hiányos.

Ez a sírkő eredetileg egy bennszülött család sírköve volt (60. kép). Hiányzik felső lezárása és a sírkő alsó részén a feliratos mező. A durván képzett középmező fülkéjében négy alakot látunk bennszülött-barbár viseletben. A jobboldalon két férfialak rövid, térden felül érő tunikában és jobb vállukon átvetett köpenyben, az egyik baljában irattekercset tart,

60. kép. P. Ael. Crispinus sírkövének hátioldala.

61. kép. P. Ael. Crispinus sírkő-töredéke.

(Szentendre, városháza.)

a másiknak jobbjaól egy tárgy (marsupium?) csüng le. A baloldali két női alakot már a hajviseletük megkülönbözteti a férfiatól. Az egyik nyakán apró gömbökből álló nyaklánc vehető ki, kezeivel gyümölcscsel telt kosarat tart. A másik nőalak nagyon hiányos. A következő, keret nélküli keskeny képmezőt egy durva áldozati jelenet a két szolgálakkal tölti ki.

Ezt a sírkövet később ismét felhasználták s a hátoldalt megfordítva

új sírkővé faragták át (61. kép). Itt is hiányzik a felső lezárás és a feliratos mező alsó része. A féloszlopokkal díszített fülkében jobboldalon szakállas férfi, baloldalon idősebb nő, előttük két kis gyermek, közbül egy fiatalabb nőalak látható. Fejük felett kagylódíszítés képezte a háttér. Ez után keskeny mezőben áldozati jelenet: tripos szolgákkal és egy alacsony kosár. A félpillérekkel keretezett feliratos mezőből csak két sor teljes, a harmadik félben el van vágva.

D M
P·ÆL·CRISPINO·Q·D·
CORNICINI·LEG·II·AD·IUTRICIS

Olvasása: *D(is) M(anibus) | P(ublio) Ael(io) Crispino q(uon) d(am) | cornic(ini?) leg(ionis) II ad(iutricis) p(iae) f(idelis) |*

Az elhunyt P. Ael. Crispinus egykor [*q(uon) d(am)*]¹ a legio II adiutrix cornicenje vagy corniculariusa lehetett. Előbbi esetben trombitás. Ilyen trombitás ismeretes régebbről Aur. Bito személyében, aki sírkövén a kürttel (*cornu*) van ábrázolva és ugyanígy jelenik meg fiának kis szarkofágján is² s katonai rangja *corn(icen)* és *cornic(en) leg(ionis) II ad(iutricis)* rövidítéssel van jelezve. Teljesen olvassuk a rangot, *cornice(n)*-t kiteve a Cirpiből (Dunabogdány) származó Ael. Quintus Probatius aquincumi sírkövén, a nélkül, hogy a csapattest meg lett volna nevezve, mely más mint a legio II adiutrix nem igen lehetett. Fontos az a körülmény, hogy az elhunyt cornujával van megörökítve.³ Ilyen hangszerekkel többször találkozunk Traianus oszlopán és Nagy Constantinus diadalívén. Rendszerint a jelvénytartók előtt haladtak s feladatuk, hogy a signa mozgását vezessék. A CIL VIII 2557. számú feliratból tudjuk, hogy a cornicines száma a legio III Augusta-ban 36-ra rúgott.

¹ A katonai szolgálattal kapcsolatban való használatára v. ö. *P. Goessler*, Germania 15 (1931), S. 10.

² CIL III 15159. 15160; Bud. Rég. VII (1900), 34—37. old., 25. és 26. sz. képek; *Hofmann*, Römische Militärgrabsteine der Donauländer, S. 80, Fig. 56; *Schober*, id. m. S. 73, Nr. 158, Abb. 77; *Kuzsinszky*, Aquincum-Ausgrabungen . . . S. 69, Nr. 216, Abb. 25, S. 109, Nr. 217, Abb. 53.

³ Ismertette *Kuzsinszky*, Aquincum-Ausgrabungen . . . S. 193, Nr. 313, Abb. 141.

A mi sírkövünkénél az elhunyt ábrázolása mellett nem látjuk a *cornut*. Így a *CORN/C* rövidítést *cornic(ularius)*-ra is fel lehetne oldani. A *cornicularius* név a sisak szárvalakú díszétől, a *corniculum*tól származik s viselői a közönséges szolgálat alól fel voltak mentve és egyes magasabbrangú tisztek mellé voltak beosztva, akik gyakran meg is vannak nevezve.¹ A név rövidítése a legváltozatosabb alakban jelenik meg: *corn.*, *cornic.*, *cornicul.*, *cornicular.* és a magasrangú parancsnok jelzése is ki van téve. Ritkább az az eset, mikor csak a csapattest van megnevezve, de ilyenkor majdnem mindig teljesebb és félre nem érthető formában találjuk rövidítve (CIL III 10568, 14349⁶). Sírfeliratunknál épp az elmondottak után, biztosan nem állapíthatjuk meg a katonai rangot. A sírkő kora előbbi sírkövünkével egyező.

62. kép. Ael. Lupus sírfelirata.
(Szentendre, városháza.)

E két sírkő stílusával és szövegezésével rokon sírkövek jöttek már elő Szentendrén, így a két és fél km-re fekvő Hunka-domb környékén, melyek az Aquincumi Múzeumba kerültek.² Az egyikén a feliratos mező üres volt s így valószínűleg nem is használták még, raktárra készült. Ezek a sírkövek részben Ulcisia castrában készültek s faragóiknak az aquincumi műhelyektől való függése elvitathatatlan.

A helyi készítés mellett bizonyít P. Ael. Crispinus sírköve, mely egy korábbi barbár sírkő újból való felhasználása. Ilyen sírköveket rendelkezésre messzebből nem szoktak szállítani.

3. A 14. számú sírban találtuk másodlagos felhasználásban azt a kis sírkövet, melynek magassága 41, szélessége 52, vastagsága 10 cm (62. kép). Sírkövünket egykor egy síremlékbe vagy családi sírkert falába beépítve kell elképzelnünk. A kő felülete rossz állapotban maradt reánk. A betűk egykor vörösre voltak festve. A feliratos mezőt csak egy kiemelkedő keret veszi körül s ide vésték a *D(is) M(anibus)* bekezdést.

¹ Böven tárgyalja *Kuzsinszky*, Bud. Rég. XII (1937), 90—91. old.

² Budapest. Rég. V (1897), 149—150. old., 82—83. sz. képek. — Ezek is másodlagosan sírládaiknak voltak felhasználva. 1936. novemberében dr. Böszörményi László miniszteri tanácsos a Hunka-domb közelében földforgatás közben talált több késő-római sírt.

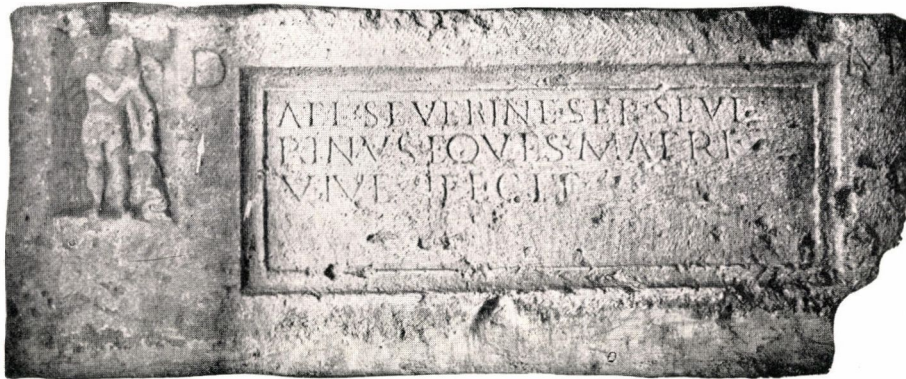
A felirat a következő:

Olvasása:

D ÆL·L·VVS·VIX M	<i>D(is) M(anibus) Æl(ius) Lūpus vix(it)</i>
A/N·V·VIII·MES·XI	<i>a[n]n(os) VIII, me(n)s(es) XI,</i>
D// ^c II ÆL·IN	<i>d[ie]s III. Æl(ius) In</i>
S·V·VVS·DEC	<i>s[uper]us dec(urio)</i>
///I/P·IO·F·C	<i>[fil]i[o] pio f(aciendum) c(uravit).</i>

Az atya nevének kiegészítését másképp is elképzelhetjük. Foglalkozása *decurio*, minden közelebbi megnevezés nélkül. Legutóbb Kuzsinszky ismertetett egy szentendrei köemléket, melyet két *decurio* állított Mercurius isten tiszteletére.¹ Ez utóbbiak aquincumi városi tanácsstagok, mit a polgári, Mercuriusnak szóló fogadalom is megerősít. Sírkövünk állítója az Ulcisia castrában székeltek egyik katonai csapat altisztje, s valószínűbb, hogy a legio II adiutrixé, mint a cohors I (miliaria) nova Surorum sagittariorum-é. A sírfelirat kora az előző sírkövekével egyező.

4. A 4. számú sírban másodlagos felhasználásban egy szarkofág feliratos előoldalának töredékét találtuk (63. kép). Anyaga kemény

63. kép. Aelia Severina szarkofágjának felirata.
(Szentendre, városháza.)

mészkő, magassága 63, szélessége 160, vastagsága 12,5 cm. Kövünk baloldalán egy kis íves fülkében (mag. 32, szél. 27 cm) egy a földre

¹ Kuzsinszky, Arch. Ért. XLIII (1929), 45—46. old.

fordított fáklyájára támaszkodó szárnyas génuszt láthatunk, amint jobbkezét balvállára helyezi. Haja homloka fölött középen magasra van kötve. Ugyanennek a fülkés ábrázolásnak kellett megismétlődni a jobboldalon is. Azonban a szarkofág előoldalát itt, épp a másik fülke kezdeténél fűrészelték szét, mikor újból való felhasználás végett fel-darabolták. A szarkofág előoldalának közepét a feliratos mező tölti ki, mely 38 cm magas és 105 cm széles. Egyszerű, fogó nélküli hornyolt kerete van. A keret és a fülkék közt fent a felirat kezdő formulája *D(is) M(anibus)* olvasható. A betűk magassága 4,3 cm. A felirata következőképpen szól:

DM
AEL·SEVERINE·SEP·SEVE
RINVS·EQVES·MATRI·
VIVE·FECIT·

A felirat nem szorul különösebb magyarázatra: *D(is) M(anibus) Ael(iae) Severin(a)e. Sep(timius) Seve(rinus) eques matri viv(a)e fecit.* Sep. Severinus megnevezésében az eques mellől hiányzik a közelebbi megjelölés, a csapattest neve. Mint az előbbi feliratnál, úgy itt is a legio II adiutrix-on kívül gondolhatunk a szír cohorsra is. A jelen esetben az valószínűbbnek is látszik egy új, még nem publikált sírkő alapján.

Szarkofágunk előoldalának díszítése nyomán az egyszerűbb emlékek közé tartozik. A kis génuszt magában foglaló fülkének felső lezárása abba a díszítő csoportba tartozik, melyet az erősen tört vonala miatt a kelta trombitás mustrájú díszítésekkel hoztak kapcsolatba és amely díszítés gyakran szerepel a szarkofágok feliratos mezőinek oldalainál is. Ezen díszítés legkorábbi datálható példája egy Kr. u. 164-ből való oltárkövön fordul elő,¹ de leggyakrabban a III. századi emlékeken szerepel s elterjedési területe Noricum és Pannonia. A legdélekeletibb előfordulási helye Viminacium.² Eredetére nézve a legeltérőbb véleményekkel találkozunk.³

Kis, fáklyára támaszkodó szárnyas génuszok a pannoniai síremlékek

¹ CIL III 3432; *Rómer-Desjardins*, 11; *Hampel*, Arch. Ért. XXIX (1909), 33. old., 16. kép; *Kuzsinszky*, Arch. Ért. XLIII (1929), 49. old.

² Öst. Jahreshefte IV (1901), Beibl. 103, 114; *Cumont*, Arch.-epigr. Mitt. XVII (1894), S. 28. ff., Fig. 5—7; *Saria*, XVI Ber. röm.-germ. Komm. S. 112, Abb. 20.

³ V. ö. *Hekler*, Öst. Jahreshefte XV (1912), S. 183, Fig. 117; *Schober*, Die röm. Grabsteine von Noricum und Pannonien 1923. S. 231; *Zingerle*, Öst. Jahres-

kedvelt díszítései közé tartoztak, a halálra emlékeztetnek, akár a szomorú Attis-alakok. Ugyanilyen kis fülkében láthatók több aquincumi szarkofág feliratos mezőinek két oldalán¹ és a sírkerítések sarokpillérein.² Ilyen kis génuszok nagy számban szerepelnek az intercisai emlékeken is,³ ugyanilyen jellegzetes hajviselettel, mely akkor a közép-duna-vidéki kőfaragóműhelyekben nagyon divatos volt, mert ugyanezzel a hajviselettel találkozunk az intercisai Medea-szobron is.⁴ Szarkofágunk készítési korául a III. század első felét jelölhetjük meg.

*

Ulcisia castra megszálló csapattestjeire vonatkozólag a feliratok és bélyeges téglák ismereteink alapjai. A feliratos emlékeket a legio II adiutrix és a cohors I (miliaria) nova Surorum sagittariorum hagyták hátra. Két más csapattest jelenlétét a feliratok újabb olvasása alapján el kellett vetnünk. Bélyeges téglákat ismerünk a legio II adiutrixtól, a cohors I (miliaria) nova Surorum sagittariorumtól, a cohors I Ulpia Pannoniorumtól és a IV. századból az I. Valentinianus lázas erőd-építési tevékenységének idejéből. Ezek a téglabélyegek mind kiadatlanok, mert a Corpus csak egy CN... töredéket ismer Szentendréről (CIL III 3775⁶). Irodalmi adatot csak a *Notitia dignitatum* nyújt, mely szerint új elnevezésű táborunkban (*castellum Constantiae*) az *Equites Dalmatae* székelt (Occ. XXXIII 13 = 34).

A legio II adiutrix szentendrei emlékei korán jelentkeznek. Ide kell sorolnunk a collegium fabrum et centonariorumtól állított sírkövet J. Rufus veteranus emlékére, a II. század első évtizedeiből. Még a II. századból való P. Ael. Provincialis sírköve, aki *vet(eranus) leg(ionis) II ad(iutricis) ex signif(er)* volt (CIL III 14354¹). A most ismertetett köveken egy veteranussal, egy volt cornic(en?)-nel, decurióval és equessel találkoztunk. Iul. Taurus oltárkövén a *miles se(s)q(ui)p(licarius) eq(u)es* mellől hiányzik a csapattest megnevezése (CIL III 10575).

Philippus uralkodása alatt a legio egy különítménye tartózkodik a táborban, mint azt a castrum egyik déli kiugró tornyába beépített

hefte XXI—XXII (1922—1924), S. 247—248; Nagy, Arch. Ért. XLII (1928), 93—94. old.; Erdélyi, A pannoniai síremlékek ornamentikája, 1929. 34. köv. old.; Saria, CΤΑΦΙΗΑΡ, 1933—34, 73—83; Ložar, Časopis XXIX (1934), 99—147.

¹ Bud. Rég. V (1897), 162. old., 101. szám; IX (1906), 67. old.

² Kuzsinszky, Bud. Rég. XII (1937), 88. old., 18. kép.

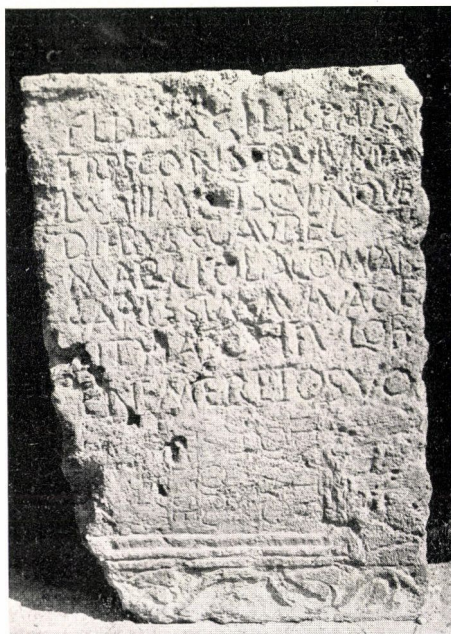
³ Arch. Ért. XXVI (1906), 247. old., 20 kép; XXX (1910), 250—251. old., 1 kép.

⁴ Arch. Ért. XXVI (1906), 231. old., 11. kép.

feliratos tábla bizonyítja.¹ Ez a különítmény válthatta le a cohors I (miliaria) nova Surorum sagittariorumot, mert ez időtől kezdve jelenlétét nem tudjuk kimutatni. A III. században egy mérföldmutatót állít a legio (CIL III 3742). Aur. Marcellus veteranus, aki oltárkövét 297-ben állította,² csak a legio II adiutrix katonája lehetett.

Eddig a legfiatalabb szentendrei feliratként Fl. Dragilis sírkövét kezeljük, mely ugyancsak a tábor melletti temetőből származik (64. kép). Az elhunyt *p(rae)p(ositus) castris Const(antianis)*-ként van megnevezve (CIL III 15172b). Ez a sírkő egy korábbi sírkő átfaragása. Az alsó részén még szépen megmaradt az első feliratos mezőt keretező borostyánindadíszítés. A Corpus a)

alatt csak egy pár betűt hoz az első feliratból. Új olvasásunk a következő:

M
ITVTI
DOMO
H·S·E
RMOR
IPF·SE
VSTVS
ERES

64. kép. Dragilis praepositus sírköve.
(Aquincumi Múzeum.)

A szöveg természetesen nagyon hiányos. Az 5—7. sorok olvasása:

[.....a]rmoru(m) | [custos legionis II ad]i(utricis) p(iae) f(idelis)
Se | [verianae.....ustus] Feliratunk korát a legio jelzője korban meghatározza.

¹ Kuzsinszky, Arch. Ért. XLIII (1929), 45. köv. old.

² Kuzsinszky, Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve I (1920—22), 22—23. old.

A CIL III 15171. számú felirat 3. és 4. sora revizióra szorul.

Olvasása :

D · M · IVNONI R *[I(ovi)] o(ptimo) m(aximo) Iunoni re(ginae)*
 A · R · M · V · C · I · A *Aur(elius) Mucia*
 N · V · S · M // L · S *nus m(iles) l(egionis) s(ecundae)*
 A // P · F · S · E · V · E *a(diutricis) p(iae) f(idelis) Seve*
 R · I · A · E · P · R · O · S *rian(a)e pro s*
 E · E · S · V · I · S · O · M · M · B *e e(t) suis om(ni)b(us)*
 V · S · L · M *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

A harmadik sor M és a negyedik A betűje mellett a kő felülete csorbult és így a választópontok eltűntek, a negyedik sorban a P után F jön és nem E. A legio itt olvasható rövidítése nem megy ritkaság számba (v. ö. (CIL III 3750 bb. 12799; Starinar, IV (1926—1927), 97. old.).¹ A Corpus a katonai rangot így oldja fel: *m(i)l(e)s / a(lae) p(rimae) E(turacorum) Seve / [r]ian(a)e*. Ez az ala² először még az osztatlan Pannoniába jött Domitianus dunai háborúi alkalmával (Dipl. XXVII) s Arrabonában van a szállása (CIL III 4367. 4371. 4368).³ Traianus alatt a dák háborúban vesz részt (Dipl. XXXVII, CIL III 1382), később visszakerül ismét alsó Pannoniába (Dipl. LXVIII, LXXIV), feliratos kövei előjönnek Mitroviczán (CIL III 10222) és Óbudán (CIL III 3446). Mint látjuk ez az ala megfordult tartományunkban, de a mi feliratunk szentendrei tartózkodását nem bizonyíthatja.

A CIL III 13386 számú [I]O · M | DIS DEAB | VSQLE SEP | BAVLEVS EQ | C/PS · V · S · L · M felirat 4. és 5. sorában a csapattest megnevezésénél a Corpus hozza Fröhlich feloldását *eq(ues) / c(ohortis) Ap(amenorum)s*, bár meg is jegyzi «cohortem I Apemenorum (supra n. 600) vel I Apamenam (C. XIV, 171) adhuc in exercitu orientali meruisse credidimus (cf. etiam Not. Dig. Or. 31,

¹ *H(ampel)* is így gondolta, Arch. Ért. XXI (1901), 374. old.

² *Cichorius*, PW—RE. s. v. ala p. 1250.

³ *Kuzsinszky*, Két győrmegyei antik emlékről. Arch. Ért. XXIII (1903), 401—403. old.

60)».¹ Itt egyszerűen *eq(ues) caps(arius)*-t kell olvasnunk. Domaszewski szerint a *capsarii* nevüket a *capsa* után kapták s kórházi altisztek, akik táskájukban kötözőszereket, síneket és más hasonlókat hordtak.² *Caps(arius) coh(ortis) (miliariae) Hem(e)s(enorum)* előfordul egy dunapentelei sírkőfeliraton is.³ A szentendrei oltárkövön kimaradt a csapattest megnevezése s mivel készítése a III. századra utal, nem biztos, hogy a legio II adiutrix nevét hagyták el.

A legio II adiutrix téglabélyegei nem nagy változatban maradtak reánk. A II. századba utalható bélyegekből semmit sem találtunk a tábor területén.⁴ A cohors I (miliaria) nova Surorum sagittariorum bélyegei nagy számban, elszórva voltak, de in situ csak egy nagy égésréteg alatt fordultak elő. A tábort átépítették. Eredetileg négyszögű befelé néző tornyokkal és kaputornyokkal volt ellátva, később ezt felváltotta a félkör- vagy patkóalakú kiugró tornyok alkalmazása. Midőn a szentendrei tábornak az egyik déli tornyát felástuk, a torony padozata felett egy 30—40 cm vastag égésrétegben szénnéégett gerendamaradványok mellett csak tetőfedőtéglat találtunk. A téglakon kétféle bélyeg fordult elő s ezek pontosan megmondják, hogy a szentendrei tábort mikor építették át (65a—h kép).

Az a. számú bélyeg előfordul a pilismaróti római táborban, ahol az Itinerarium Antonini és a Notitia dignitatum szerint *Ad Herculeum castra* állott. Ez a tábor Diocletianus alatt épült s később csak kijavították, az érmek is 307-től 378-ig mennek.⁵ Pesten az Eskü-téren feltárt castellum téglabélyegei közt is szerepel, ez a vár pedig Idatius «*Fasti*»-ja nyomán csak Kr. u. 294-ben⁶ épült. Lelőhelyei még Aquincum, Dunapentele, Batina.⁷

¹ V. ö. *Cichorius*, cohors címszó a Pauly—Wissowa—Kroll, RE-ben p. 241; *Cumont*, Soldats syriens dans l'armée romaine de Cyrénaique. Syria VIII (1927), p. 84; *Patsch*, Das Sandschak Berat in Albanien (Schriften der Balkankommission III), 1904. S. 107—110.

² *Domaszewski*, Die Religion des römischen Heeres. S. 86; u. az, Die Rangordnung des römischen Heeres. Bonn. Jahrb. 117 (1908), S. 45; *Bormann*, R. L. Ö. 7 (1906), Sp. 133. ff.

³ *Mahler*, Arch. Ért. XXV (1905), 233. old.

⁴ A téglabélyegek típusainak megállapításánál *Szilágyi* művét használtuk. Inscriptiones tegularum Pannonicarum. Dissertationes Pannonicae. Ser. 2. Nr. 1. 1933.

⁵ V. ö. *Fröhlich*, Arch. Ért. XIII (1893), 38—47. old.; *Finály*, Arch. Ért. XXVII (1907), 45—57. old. — A téglá rajza u. ott, 189. old., c kép.

⁶ *Nagy*, Pest város eredete. (Tanulmányok Budapest multjából III.)

⁷ V. ö. *Szilágyi*, id. m. 29. old., VI. tábla, 59. szám.

A b. számú bélyeget is megtaláljuk nagy számban Pesten és Pilismaróton, melyek így pontosan vannak korhoz kötve. Előfordul még Esztergom, Óbuda, Adony, Dunapentele, Kömlőd, Sriaia lelhelyeken.¹

Ezt a két pontosan datált téglabélyeget már ismertük az 1929. évi ásatásaink alkalmával a szentendrei tábor mellett felásott késő-római

65. kép. A legio II. adiutrix Szentendrén talált bélyegei.

(Városháza, ¹/₂ nagyság.)

temetőből. Itt együtt fordultak elő az QVADIBVRC jelzésű téglákkal.² Ezt az utóbbit Mommsen³ és utána mások is I. Valentinianus korába utalták. Az újabb kutatásaim nyomán megállapíthattam, hogy

¹ Szilágyi, id. m. 30. old., VI. tábla, 61. szám.

² Ennek a típusnak megfelelőt láthatunk Szilágyinál. 104. old., XXIX. tábla, 90. szám.

³ CIL III p. 474.

ez a bélyeg Diocletianus korából való. Gyakori Pilismaróton¹ és az óbudai castrummal szemben, a Rákospatak torkolatánál fekvő órtoronyban (CIL III 3771 *a—d*). A Győr és Baranyabán közti dunai limes-szakaszon gyakori, ilyeneket hoz a Corpus 3751, 3769—3772, 10691. számok alatt. Újabban kerültek még elő Dunapenteléről,² Ószőnyből és Pécsről.³ Fontos azonban egy baracsi bélyeg (CIL III 3751),

KΛΒΡΒΛV
LEG II. AI

melyen e név össze van kötve a legio II adiutrix-szal. E szerint bélye-geinket a legio II adiutrix katonai téglagyáraiban készítették és Diocle-tianus idején szállították szét központi helyről a különböző limes-építkezésekhez. Az is lehetséges, bár nem oly valószínű, hogy a két Quadriburgium nevű erőd valamelyikében állomásozó legio II adiutrix egyik különítményének a termékei.⁴ Diocletianus 293. szeptember 1-től tartózkodik a Dunánál, mikor az aldunai erődépítésekre ügyel fel. Idatius a 294. évnél megemlékezik erről: «*his cos. castra facta in Sarmatia contra Acinco et Bononia*». Ekkor épülnek át a régi stílusú erődök a vártechnika fejlődésének következményeképpen. Ezekben az években szolgált Ulcisia castrában egy bizonyos Aur. Marcellus is, aki mint veteranus 297-ben állít oltárkövet (*quod miles vovit, vet(eranus) solvit*)⁵ s csapattestje csak a legio II adiutrix lehetett. Feltűnő, hogy a tábor területén I. Valentinianus korának téglabélyegei eddig nem fordultak elő, akárcsak a pesti castellumban. A szentendrei castellum átépítése Diocletianus alatt történt és a legio II adiutrix egy különítményének a műve. Valentinianus alatt csak a *castellum Constantiae* két előretolt hídfőállását építik ki, a Szentendrei-szigeten a Horányi csárda, vala-mint a Duna balpartján Dunakeszi határában a volt révház mellől

¹ Finály, Arch. Ért. XXVII (1907), 189—190. old.

² Mahler, Arch. Ért. XXVII (1907), 14. köv. old.

³ Említi Szőnyi, Pécs. Útmutató a városban, a környékén és a Mecseken. II. kiadás. 73. old.

⁴ Ilyen nevű hely több is lehetett Pannoniában. Kettőt hoz a Notitia dignita-tum: Valeria-ban (*Tribunus cohortis Quadriborgio*), Pannonia primában (*Equites Sagittarii Quadriborgio*). Egy harmadik ilyen nevű állomást a Rajna mellett említ Ammianus (28, 2, 4).

⁵ Kuzsinszky, Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve I (1920—22), 22—23. old.

ismert nagyobb méretű őrtornyok alakjában. Ez utóbbi két helyen ásatásaink alkalmával nem is találtunk korábbi, Diocletianus uralkodása idejében készült téglabélyegeket, a legio II adiutrix nevével. A szentendrei tábor területén szórványosan még több bélyegtípust találtunk, melyeket hasonlóképp a III. század végére kell tennünk (*d-h.* számok). Egy bélyeges téglát (*c.* szám) a tárbormelleti temető 8. sírjának feltárásakor került napvilágra, de már síron kívül. Jellegzetes típus a III. század végére.

Nagy Lajos.